

Харлан О. Усть-Самарська фортеця. Архітектурно-містобудівні дослідження // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 20. Частина 1. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. - С. 26-32;

Дослідження історичних ландшафтів ареалу сучасного міста Дніпропетровська залишається актуальним і специфічним предметом вивчення культурної спадщини даного урбаністичного центру України. Інтенсивне освоєння територій під нову забудову та природні ризики зіпсували значну кількість залишків старовини, навіть сьогодні вони серйозно загрожують культурній спадщині краю.

Містобудівна спадщина Дніпропетровська козацької доби потребує негайного опрацювання та оприлюднення у зв'язку з безжалісним антропогенним впливом на міських землях.

З давніх часів місце де в Дніпро впадає річка Самара приваблювало людину. Виключенням не став і період Козацької доби. Річка – це джерело води, торгівельний і транспортний шлях, тому саме в цих місцях у різні часи будувалися укріплення. Укріплення часів Нової Січі розташовували на берегах річок, часто на місці існування більш давніх фортифікацій. Запорожцям доводилося вести боротьбу за збереження своїх володінь не тільки з боку російського уряду, а й з боку Гетьманщини.

З другої пол. XVIII ст. російський уряд постійно намагався втілити ідею побудування лінії укріплень, яка б була оборонною перепорою й припинила вторгнення з Півдня, проходячи через територію Запорожжя. Богородицька фортеця з Усть-Самарським ретраншементом повинні були стати важливими відправними пунктами в багатьох проектах російських військових інженерів [1].

Проект, складений у 1743 році генерал-лейтенантом Дебрін'ї за наказом Воєнної Колегії, передбачав проведення нової укріпленої лінії від гирла Самари до Лугані, що впадала в Сів. Донець, чим забезпечувався захист більшої частини населених пунктів, що існували перед українською лінією, але проект лишився без виконання .

Схожий проект було розроблено у 1746 році, після чого було видано наказ про складення двох проектів для української лінії. Оборонні укріплення ліній цих чотирьох проектів повинні були складатися з ланцюга окремих невеликого розміру фортець і редутів між ними. Але жоден з них за царювання імператриці Єлизавети Петрівни не було прийнято.

За допомогою фортифікаційних споруд військовим підрозділам можливо було закріпитися навіть на чужій території, тому на відносно невеличкій ділянці (акваторія ріки Дніпра у місцях впадіння річок Протовчої та Самари), важливі з стратегічної точки зору, у кін. XVII – перш. пол. XVIII ст. ст. з'являється значна кількість фортифікацій. Виявленню та локалізації відомих на сьогодні укріплень на території сучасного Дніпропетровська було присвячено окрему нашу працю [2]. На сьогодні список відомих споруд виглядає наступним чином: Новий Кодак, Новобогородицька фортеця, Кам'янський ретраншемент, Усть-Самарська фортеця, Кодацький та Протовчанський редут. Серед вказаних земляних укріплень архітектурно-містобудівні розвідки проводилися на Новобогородицькій фортеці і Новому Кодаку [3], тоді як інші ще потребують додаткових оприлюднень.

В даному дослідженні йтиметься про архітектурно-містобудівні особливості Усть-Самарської фортеці, залишки якої руйнуються водами Дніпровського водосховища, утвореного після будівництва Дніпрогесу.

У кампанію 1736 року російською армією під проводом фельдмаршала Мініха (у травні 1727 р. Бурхард-Хрістофор Мініх отримав чин повного генерала і обер-директора над фортифікацією усієї Російської імперії), розпочато реконструкцію та посилення укріплень на кордоні з Запорожжям, а також на його території (однією з умов при поверненні запорожцям колишніх прав було право російського уряду на будівництво та

реконструкцію укріплень, необхідних для ведення війни з турками). Фортифікаційні укріплення влаштовувались з урахуванням тактики ворога. В даному випадку напади здійснювалися з польовою артилерією, а якщо й осадною, то малочисленою і погано організованою [4]. В південних степах було можливим очікувати відкритого нападу, а ніж поступової атаки, в якій неприятель був недостатньо обізнаним. Звідси виникала можливість визначення типів профілів в загальному вигляді, невеличкі зміни яких залежали від місцевих та випадкових обставин.

Дії російської армії проти Туречини 1736 року мали багато спільних рис з попередніми походами 1687 і 1689 рр. Тривалий рух війська (шлях що слугував єдиним зв'язком сполучення з внутрішніми частинами Росії, в продовж усієї кампанії, а особливо важливий при поверненні з Криму), важкі природні умови, нестача фінансування і т.ін., спонукали росіян використовувати вже існуючі фортеці.

Як і раніше шлях російської армії пролягав через гирло річки Самари. Саме в цьому місці граф Мініх пропонував укріпити переправу, влаштувавши шанці та ретраншементи, які повинні складатися з гарного брустверу, рову й рогаток «по предложению господ инженеров». Задум графа добре роз'яснюється наступною цитатою: «Потребно укрепить переходы через р. Самару, как по сию, так и по ту сторону, коих по крайней мере 4 или 5 должно, хорошими шанцами и ретраншементами, оные переходы учредить, как можно более в правую сторону, ближе к устью р. Самары и к Днепру, ибо в противном случае армия принуждена будет идти очень далеко кругом, поверотятся по ту сторону Самары к Днепру; однако надлежит учредить переходы там, где лежит обыкновенная в Крым дорога и где дороги способнее будут, также, где можно перейти через Самару без мостов, или по крайней мере не трудно оные наводить» [5].

При будівництві Усть-Самарського ретраншементу, Мініх скористався земляною фортецею, що вже існувала (дослідники вважають, що її споруджено у 1687-1688 роках [6]). Старе земляне укріплення використовували для розміщення провіантських магазинів і порохових льохів. Під час реконструкції, існуючу фортецю перетворено на редут і обнесено обширною земляною огорожею (на це вказує відомий російський дослідник фортифікаційних споруд Ф. Ласковський). В відомій праці дослідника «Материалы для истории инженерного искусства в России» розміщено цікаві матеріали, що проливають світло на архітектурно-містобудівні властивості Усть-Самарської фортеці. Нажаль, вказана праця на сьогодні дуже рідкісна і у більшості дослідників нема можливості ознайомитися з її змістом, тому користуючись нагодою, публікуємо кресленики даного укріплення. Вважаємо, що картографія та розтини укріплень допоможуть уявити зовнішній вигляд та масштаб споруд фортеці.

З картографічних матеріалів 1740-х років добре видно, що новий великий «ретраншемент», споруджений навколо Усть-Самарської фортеці у 1736 році, оточував її південну й східну частини; з боку Дніпра новий вал підходив до фортеці, а з боку Самари – до краю високого берега. У новій споруді знаходились генеральська, штаб- і обер-офіцерська квартири, казарми і лазарет. Зі сходу розташовувалась височина, яку було посилено двома зімкненими і взаємо фланкуючими укріпленнями (див. кресленик); ряд рогаток, розташований між стовпами, йшов навколо цих укріплень і між ними, продовжуючись до самого ретраншементу. Таким чином утворювався величезний посад, який був місцем зберігання провіанту та зібрання війська.

Довжина периметра «ретраншементу» навколо фортеці у 1736 році дорівнювала 670 метрів (валова фортеця). Загальна площа посаду, утвореного земляними укріпленнями, була 2,1 га.

Стара фортеця розташовувалася на північній стороні величного мису, мала довжину периметру укріплень трохи менше 300 метрів і внутрішню площу 0,4 га.

Представлені тут профілі ретраншементу, а також деталі і профіль окремих укріплень, доволі ясно загальну картину розташування та міцності цього укріпленого пункту. Як вказував Ф. Ласковський, особливість профілів ретраншементу полягала в

розташуванні ряду паль (палісаду) на верху бруствера, що мало за мету ускладнити виконання приступу.

Палі не могли бути розміщені щільно, відстань між ними влаштовувалась таким чином, щоб стрілець, що знаходився на банкеті земляного бруствера міг вільно просунути рушницю в отвір і вести прицільну пальбу в різних напрямках. Подібних посилень бруствера не зустрічалося в інших укріпленнях періоду російсько-турецької війни. Ф. Ласковський зазначає, що палісад зведено, або відразу під час будівництва ретраншементу, або після закінчення кампанії 1736 року, в мирний час, оскільки укріплення тоді мало прикордонний характер [7].

Оскільки ретраншемент слугував головним опорним пунктом, для його утримання було залишено гарнізон – 500 піхотинців і така ж кількість козаків під керівництвом штаб-офіцера.

З 1740 року коло укріплення вже існувала невеличка слобода (спробу локалізації поселення поблизу Усть-Самарського ретраншементу було виконано дніпропетровськими археологами [8]).

В 1744 році виникло питання про скорочення кількості укріплень на Нижньому Дніпрі. Після розгляду цього питання Військовою Колегією було визначено: «крепость Ново-Сеченскую, ретраншементы: Каменской, Старо-Самарской, редуты: Кайдацкой, Сакольской содержат малыми замками (займати тільки внутрішні укріплення, що знаходилися в ретраншементах, так звані «редюїти», або як тоді називали «замки»), пока артиллерия и припасы будут из них вывезены. Ретраншементы: Усть – Самарский и Биркутский, за неудобностию, вовсе оставит и имеющуюся в них артиллерию в назначенное к содержанию место вывезть (в Стару Січ)». Але ймовірно гарнізон залишився в ретраншементі. Останню облогу укріплення витримало у 1769 році під час «агарянської» навали.

Як видно з архівних та картографічних джерел 1780-х років забудова внутрішньої частини ретраншементу стала набагато щільнішою [9]. Укріплення знаходилося в доброму стані, поблизу нього відсутнє поселення, забудову позначено лише в середині фортеці. Після 1783 року фортецю було ліквідовано: гармати з Усть-Самари передано до Кінбурна, будівлі продано й перенесено у інші місця, гарнізон виведено.

Потроху укріплення занепадали й руйнувалися.

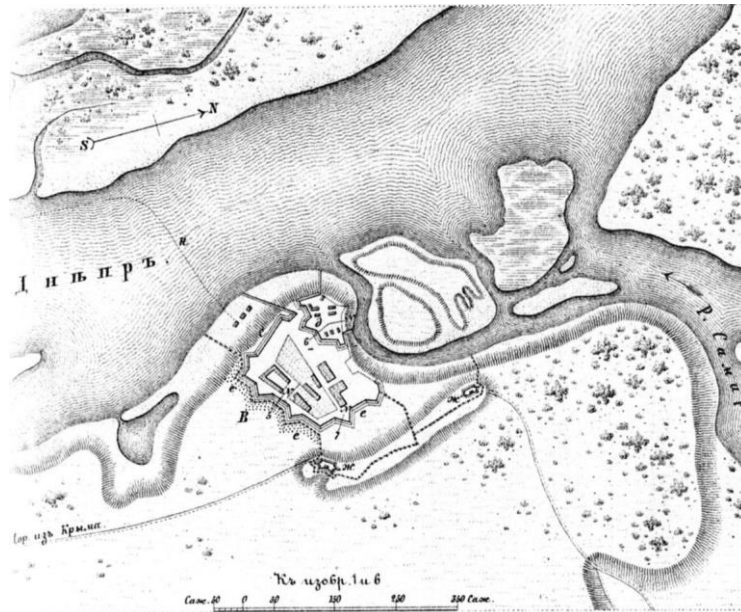
До початку ХХ ст. укріплення мало жалюгідний стан. У 1925 році ще простежувався «...земляний ров, що поріс деревами», на території фортеці було добре видно залишки колишніх будівель. Навіть у 1930-ті роки залишки «городка» добре простежувались. Нажаль укріплень стародавньої частини вже не існувало, але картографія цього часу показує, що вал ретраншементу 1736 року з південно-східної частини ще існував. Вал оточував територію яка мала площу 1,8 га. Через залишки укріплень проходила ґрунтова дорога, яка починалася на північній частині мису і вказувала на місце давньої переправи. Після утворення Дніпровського водосховища територія колишньої Усть-Самари зазнала нищівної руйнації. Вода змила більшу частину ретраншементу, але велика частина посаду 1736 року збереглася у вигляді острова (на сучасних картографічних матеріалах острів називається Старуха [10], або Мойка [11]). Територіально збереглося місце східного фронту ретраншементу з реданним виступом посередині, це західна частина мису, що близько підходить до острова. Археологічні дослідження допоможуть також знайти місця окремих невеличких укріплень з східного боку від ретраншемента.

Дана пам'ятка фортифікації постійно припадає до уваги краєзнавців, істориків та археологів [12], однак на сьогодні точна локалізація місцезнаходження земляної споруди самої фортеці та поселення, що виникло поблизу нього, залишається дискусійним. Це стане можливим лише при вивченні залишків укріплень що збереглися на о. Мойка.

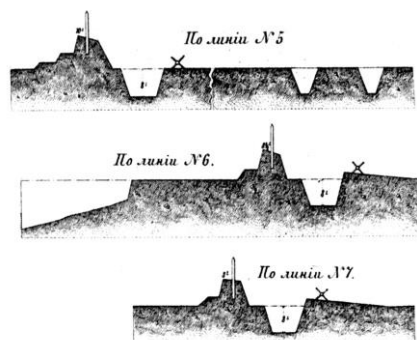
Література

1. **Ласковський Ф.** / Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії. Ч.ІІІ. Опыт інженерного мистецтва после імператора Петра І до імператрици Катерини ІІ / Ф. Ласкофський. – Санкт-Петербург, 1865. – С. 38.
2. **Харлан О.** Фортифікаційні споруди ХVІІІ ст. на території сучасного Дніпропетровська / О. Харлан // Військово-історичний альманах. Річник Х. число 1 (18). – К., 2009. - С.98-114; **Харлан О.** Фортифікаційні споруди ХVІІІ ст. на території сучасного Дніпропетровська (продовження) / О. Харлан // Військово-історичний альманах. Річник Х. число 2 (19). – К., 2009. - С.51-59.
3. **Репан О.** / Коріння міста: поселення ХVІ-ХVІІІ століть в історії Дніпропетровська / О.Репан , В.Старостін, О.Харлан. – К.: Українські пропілеї, 2008. – 268 с.
4. **Ласковський Ф.** / Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії. Ч.ІІІ. Опыт інженерного мистецтва после імператора Петра І до імператрици Катерини ІІ / Ф. Ласкофський. – Санкт-Петербург, 1865. – С. 301.
5. Там же. – С.714.
6. **Чернявський Д.** Історичні околиці Катеринослава / Д. Чернявський // Зоря. Серпень 1925. – Ч. 8; **Репан О.** / Коріння міста: поселення ХVІ-ХVІІІ століть в історії Дніпропетровська / О.Репан , В.Старостін, О.Харлан. – К.: Українські пропілеї, 2008. – С. 92-93.
7. **Ласковський Ф.** / Матеріали ... – С. 346.
8. **Маріна З.П.** / До питання про місцезнаходження слободи та перевозів біля Усть-Самарського ретраншементу (за писемними та археологічними даними) / З.П. Маріна, Д.Г. Філімонов // Музейний вісник. Науково-теоретичний щорічник. Вип. 9. – Запоріжжя, 2009. – С.66-81.
9. РГВИА.- Ф.349. – оп.40. – спр.3652. – План Усть-Самарського ретраншемента 1783 года.
10. Топографическая карта Днепрпетровска. М 1: 25000. – К.: Главное управление геодезии, картографии и кадастра при Кабинете министров Украины, 1997. – Лист.2.
11. Атлас Днепродзержинского и Днепровского водохранилищ. – К.: Киевская военно-картографическая фабрика, 2004. – С.33.
12. Див.: **Тітов В.** / Фортеці на території м. Дніпропетровська / В. Тітов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Ред. кол.: Телегін Д.Я., Титова О.М. та ін. – Вип.9. – К., 2000. – С.26-32; **Бинкевич В.В.** / Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В.В. Бинкевич, Камеко В.Ф. – Днепропетровск, 2000. – С.100; **Старостін В.** / Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста / В. Старостін. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2004. – С.25, 47; **Філімонов Д.** / До питання про місцезнаходження Усть-Самарського ретраншементу / Д. Філімонов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип.15. - К., 2006. – С.38-43; **Філімонов Д.** / Археологічні розвідки на території Ігреньського півострова / Д. Філімонов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип.16. - К., 2007. – С.41-46 та ін.

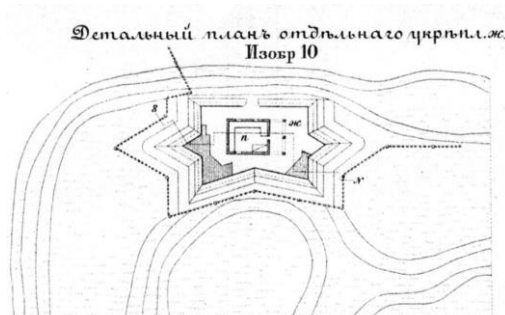
Список ілюстрацій:

1. План Усть-Самарської фортеці (за Ф. Ласковським): *д* - стара фортечка, чи замок, в якій знаходилися провіантські магазини і порохові льохи; *е* – новий ретраншемент, в якому знаходились: генеральська, штаб- і обер-офіцерські квартири, казарми і лазарет; *ж* – окремі укріплення на височині.

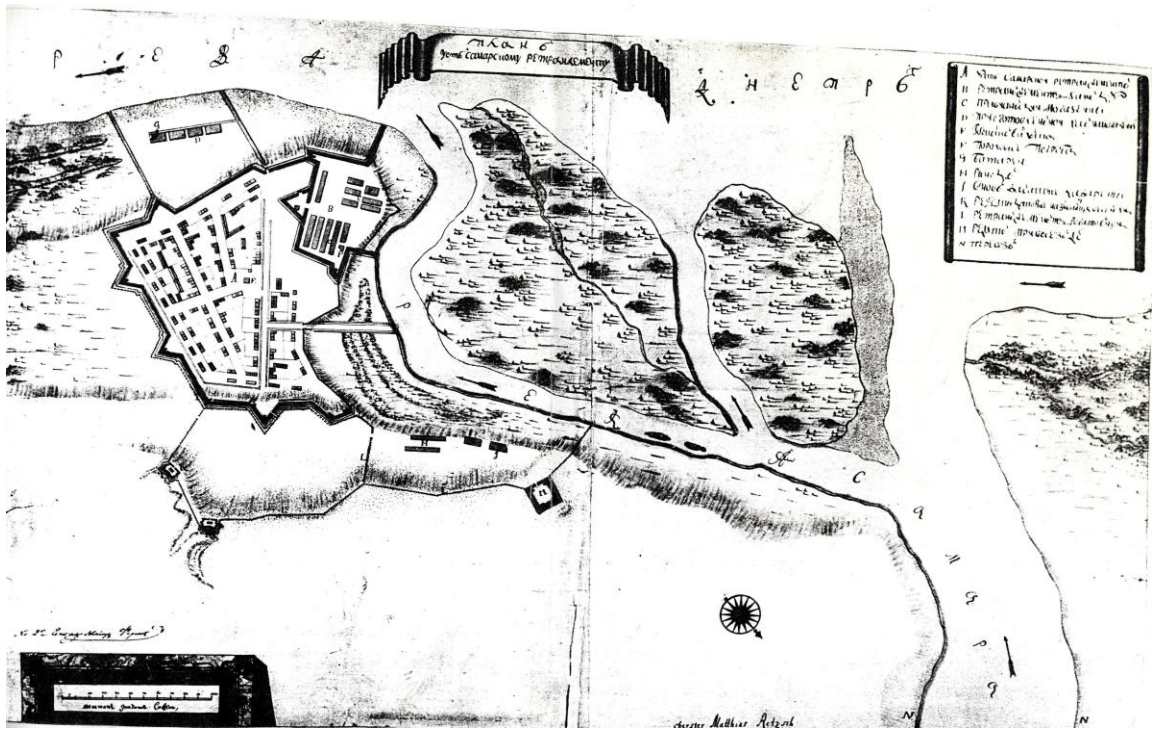
2. Розтини по укріпленням ретраншементу (див. мал.1).

3. План окремого укріплення на височині (на головному плані під літерою *ж*).

4. Розтин по окремому укріпленню (див. мал.3).

5. План Усть-Самарського ретраншементу 1783 р. (РГВИА.- Ф.349. – оп.40. – спр.3652).